

A voltas co Caderno de Bueu de Maruja Mallo e unha proposta engadida

Xaime Toxo

Nun traballo anterior publicado na revista de cultura mariñeira Os Galos titulado: *Trazos do popular na obra de Maruja Mallo: o Caderno de Bueu*, establecíamos unha serie de coordenadas ou hipóteses tanto sobre o que foi e supuxo a coincidencia en Bueu a mediados da década dos trinta do século pasado dun grupo de escritores e artistas que lle concedían a ese feito unha singularidade de extraordinaria importancia e á vila unha condición de “topos vangardista”, posiblemente sen comparación na Galicia da época e dunha consideración digna de analizar e dar a coñecer.

Debemos ter en conta que Bueu vai ser o escenario onde o cineasta Carlos Velo grave parte das imaxes do filme **Galicia**, tamén o espazo onde o fotógrafo José Suárez realice unha incomparable serie de fotografías titulada **Mariñeiros**, o berce dunha importantísima produción de obras do ilustrador e publicista Federico Ribas e a contorna dun caderno de traballo da que xa naquel intre era unha das máis considerables artistas do panorama pictórico e cultural español.

É necesario e oportuno, xa que logo, regresar sobre este traballo de debuxos de Maruja Mallo con motivo da extraordinaria exposición que o Museo Nacional Reina Sofía de Madrid dedicou a artista este mesmo ano: do 8 de outubro ate o 16 de marzo, baixo o título: **MARUJA MALLO/MÁSCARAY COMPÁS**, exposición que recollía a maior retrospectiva da obra da pintora realizada nunca.

A mostra contou con 90 obras entre as que se encontraban pinturas, debuxos, escritos, documen-

tos e vídeos. Entre eles varios realizados en Bueu no verán de 1936, que tiñan como soporte un caderno anelado semellante aos que durante décadas se empregaron nas aulas de debuxo dos institutos de ensino medio e nas escolas de arte.

Na exposición do Reina Sofía estes debuxos aparecían agrupados baixo a denominación: **Caderno de Galicia**. Denominación, como veremos máis adiante, como pouco cuestionable, e que delata unha ollada centralista do que acontece, e aconteceu, en Galicia, nas súas cidades e vilas, feita a partir da óptica reducionista e uniformizadora que dende Madrid poden ter do que para eles é unha periferia tan remota como Bueu ou Beluso.

Nós, en calquera caso, ímonos referir a el como **Caderno de Bueu**. Denominación esta que tamén sensible e axeitadamente emprega o galerista Guillermo de Osma no catálogo da exposición realiza-

da na súa galería no ano 2017 titulada: “*Maruja Mallo. Orden y Creación. Óleos, dibujos, bocetos y su archivo*”. Na páxina sete da introdución, autoría do galerista, este escribe: “*A cantidade de debuxos preparatorios ou de estudo sobre a figura humana, os pescadores e a paisaxe galega—o famoso Caderno de Bueu—, o movemento, as proporcións, a xeometría, as sombras e as súas intensidades, atletas, mascarar, moradores do espazo, personaxes de TBO ou de debuxos animados...conservados no Arquivo e que algúns expoñemos aquí, dan idea do minucioso da elaboración das súas obras*” (a tradución é do autor deste traballo).¹

Maruja Mallo (Ana María Gómez González, Viveiro, 1902; Madrid, 1995) en 1936 é unha muller de 34 anos cunha importante bagaxe ás súas costas e un recoñecemento nacional e internacional indiscutible. A máis diso era unha representante senlleira do mundo intelectual, social e artístico, fundamentalmente madrileño. Desprega unha incansable actividade, tanto no seu labor como pintora/artista como noutras moitas facetas que teñen relación cos ambientes intelectuais e literarios que van alentar un cambio radical co que levaba acontecendo en España até a instauración da República.

A IIª República Española, fundamentalmente, é unha República das Letras, e por extensión, de todas as artes; con especial relevancia das artes emergentes: cine e fotografía, favorecidas polo pulo das vangardas. Maruja é unha das grandes figuras comprometidas con ese cambio.

Amiga de pintores e poetas, de escritores, filósofos e escultores, de conspiradores en faladoiros e organizadores de eventos, dotada dunha personalidade afouta e provocadora, convértese nunha das compoñentes principais e imprescindibles do que co tempo se denominarán “*as vangardas artísticas*”: persoas e xentes que facían ou entendían a propia vida como unha proposta de arte en continua metamorfose. Do que non hai dúbida é que Maruja Mallo foi, en palabras da profesora Manghini², a muller máis excepcional do mundo vangardista español da súa época.

Nada en Galicia, a familia estableceuse en Madrid en 1922 e ese mesmo ano comeza os seus estudos na Academia de Belas Artes de San Fernando a carón do seu irmán Cristino. Na Academia faise amiga de Dalí e Moreno Villa. Por medio do seu outro irmán, Justo, coñece a Buñuel, Lorca, Pepín Bello e outros residentes na lendaria Residencia de Estudiantes. Tamén nestes anos establece ligazón con María Zambrano e Concha Méndez.

Real Academia de Belas Artes de S. Fernando. Madrid

O 1º de Maio de 1936, Maruja Mallo participa, acompañada da súa amiga a filósofa María Zambrano, na manifestación convocada para celebrar a efeméride das conquistas da clase traballadora. Este do 36 é o primeiro 1º de Maio despois da vitoria electoral da Fronte Popular acontecida no mes de febreiro dese mesmo ano. É unha multitudinaria mostra política reivindicativa e celebrante dunha República ameazada polas dereitas reaccionarias. Da observación dun grupo de mulleres, procedentes da veciña vila de Tarancón, que marchaban portando barras de pan e berrando: PAN, TRABAJO E LIBERDADE, obtén a inspiración para o cadro *La sorpresa del trigo*, no que Mallo vai modificar radicalmente a representación das propostas plásticas últimas da serie **Arquitecturas**. O retorno a unha figuración de presupostos épicos, radicalmente esquemática e estática, ten que ver coa necesidade que sinte a artista de ser unha máis entre moitos, parte dun todo comunal ou social, dun dioivo

¹ Osma, Guillermo de.: “*Maruja Mallo. Orden y Creación*”. Catálogo. Guillermo de Osma Galería. Madrid, 2017.

² Manghini, Shirley.: “*Maruja Mallo y la vanguardia española*”. Edit Circe. Barcelona, 2008.

que avanza con forza de revolución en marcha. A cabeza dunha muller moza, a nova España, amosando dúas grandes mans abertas, as mans do traballo, unha a cada lado da cara, das xemas dos dedos dunha delas abrollan espigas de trigo, eucaristía proletaria, ocupa o lenzo por enteiro.

Hai unha evidente relación entre a representación pictórica e o compromiso social e político coas clases desfavorecidas dunha nación que sae á rúa e se arrisca co propósito evidente de defender a República e asegurar os cambios constitucionais e as reformas programáticas que os partidos que engloban a Fronte Popular propugnaban.

"La sorpresa del trigo"

Do 16 de maio ao 5 de xuño, Maruja Mallo realiza unha exposición individual en ADLAN (Asociación de Amigos das Artes Novas), no Centro da Construción, na Carreira de San Xerome, 32. Nesta exposición Mallo presenta **La sorpresa del trigo** e obras da serie **Cloacas e Campanarios** (16 pezas) e **Arquitecturas Minerais** (12 pezas). Esta última serie marcara unha mutación na evolución estética de Maruja cara á unha tendencia surrealista sombría e xeométrica. Proposta renovadora que abandonará a raíz dos cambios políticos que están acontecendo en España, e a reflexión e teorización conseguinte sobre cal debe ser o papel dos artistas nos mesmos.

Nunha data indeterminada a partir da clausura da exposición en ADLAN, Mallo e a que é a súa parella nesa época, Alberto Fernández, deciden viaxar a Galicia. Alberto Fernández Martínez, máis coñeci-

do polo alcume de "*Mezquita*", por ser natural desa vila ourensá, é o xefe da estación de ferrocarrís de Delicias, militante do POUM (Partido Obrero de Unificación Marxista), editor e activista de múltiples iniciativas vinculadas cos cenáculos políticos e culturais no Madrid republicano. Coñecía anteriormente Bueu a través da súa relación co debuxante, publicista e ilustrador Federico Ribas, da súa muller, Georgina Boussage, e moi a ter en conta dunha en-trañable e íntima amizade co escritor e político ve-nezolano exiliado en España, Rómulo Gallegos. Este, posiblemente por influencia e consello de Ribas, pasara en Beluso / Bueu os veráns de 1934 e 1935, este último alongado até xaneiro do 1936, mes en que Rómulo Gallegos abandona España rumbo a Venezuela para ocupar a carteira de Ministro de Instrución Pública.

"En 1934 estiveron con Rómulo na Praia de Beluso (escasamente a dous quilómetros do centro da vila), Andrés Iduarte e a súa muller, Graciela Frías, tamén Gonzalo Barrios, Nelson Himiob, o doutor Raúl García Arocha, Juan Oropesa e Alberto Fernández, un mozo galego que era o mellor amigo español do novelista".³ No verán de 1936, Rómulo e Teotiste Arocha, xa non están en Bueu, mais si Federico e Georgina e, por suposto, Johan Carballeira, co que manteñen relación, e que nesa altura é o alcalde da vila pola candidatura da Fronte Popular.

Como anteriormente fixera Alberto cos seus coetáneos venezolanos a parella vai instalarse na Praia de Beluso, na casa de comidas e pensión coñecida durante décadas como "La Vizcaína". Desta estadía deixa testemuña, a través dunha confidencia feita por Maruja Mallo á autora María Rosa Oliver, escritora e viaxeira arxentina, pertencente ao grupo de amigas arxentinas no que tamén están Victoria Ocampo e Norah Borges, no seu libro "*Mi fe es el hombre*".⁴

Alberto Fernández

3 López Rueda, José.: "*Rómulo Gallegos y España*", pp. 33. Monte Ávila Editores. Caracas, 1986.

4 Oliver, Rosa María.: "*Mi fe es el hombre*". Edit. Carlos Lohle. Buenos Aires, 1981

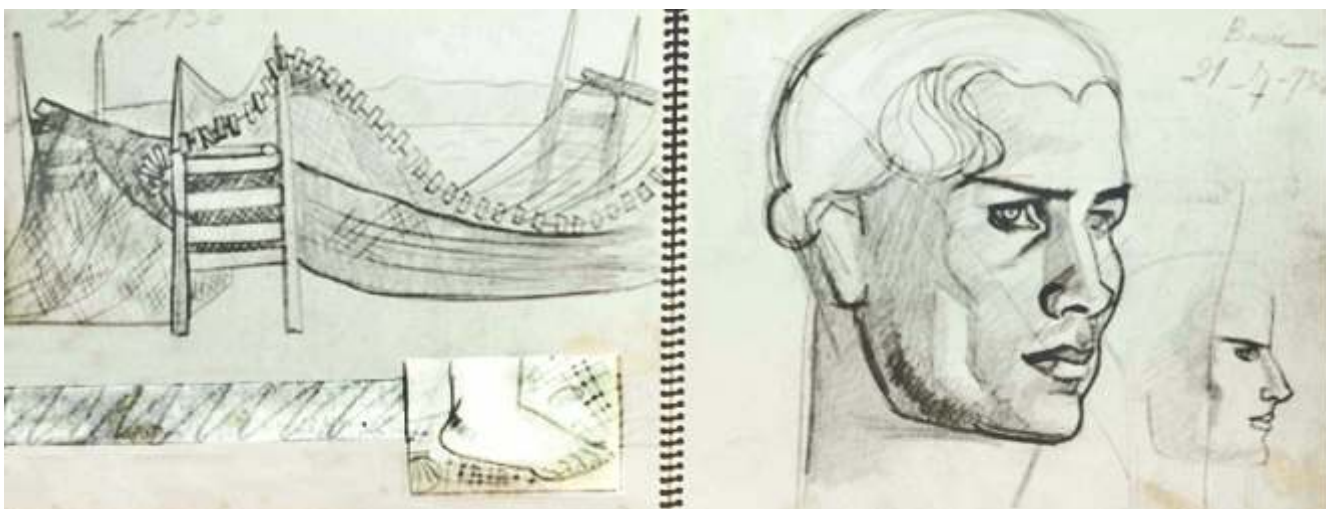
A praia de Beluso nestas datas

Coincindo coa tese da profesora Amelia Meléndez da existencia de dous cadernos de campo ou traballo: debuxos, esbozos, apuntamentos, realizados nesas datas: “*Mallo dedicouse a debuxar as xentes do Berbes, de vilas próximas a Vigo, como Bueu, e as súas artes de pesca até conformar dous cadernos de debuxos que constituíron os bocexos seminais da súa primeira serie pictórica de importancia en terras americanas*” (a tradución é do autor do traballo)⁵

Nun dos cadernos, o anelado, que eu considero que é o que recolle a maior parte da produción de traballos realizados na contorna de Bueu/Beluso, nunha das follas, con data do 21-7-1936, aparece o topónimo “**Bueu**” anotado na esquina superior dereita. A posibilidade de que a muller que aparece debuxada na folla dereita que mostramos fose a parisina Georgina Boussage, parella de Federico Ribas, é alta: dada a forma de corte de cabelo e o pei-

tado urbano que usa, pouco habitual se o contrastamos coas fotografías de mulleres de Bueu na década de 1930 e fotos da propia Georgina. Hai tres debuxos -non datados- que conteñen tamén na esquina superior dereita o topónimo “**Beluso**” (nun caso escrito “Veluso”).

Este **Caderno de Bueu** -segundo o meu criterio- estaría composto de 29 debuxos e nel aparecen: artes de pesca, copos do xeito, unha poutada, un rizón, trueiros, liñas de curricán, gamelas e chalanas, construcións (casas e hórreos), estudos de cabezas de homes e mulleres, esbozos de figuras humanas, peiraos e diques, areais e cons, dornas, peixes, cunchas de reloxos e ameixas, estacadas onde tender os aparellos, padiolas, estudos de mans, caramuxos, cortizas, gaivotas e faros. No debuxo da páxina esquerda, aínda que moi esvaecido, distinguimos sen dificultade a moi recoñecible contorna da Praia de Beluso coa Pedra Branca ao fondo.

⁵ Amelia Meléndez: “Pintura del Pueblo frente a la tiranía: La Religión del Trabajo de Maruja Mallo”, Revista Universitaria de Historia Militar, Vol. 7, Nº-13 (2018), pp. 216-232.

A **Pedra Branca**, ese petón radiante de brancura que emerxe do mar entre a Praia de Beluso e o puntal do Cabalo, vai ser utilizado como motivo de representación pictórica máis adiante en Buenos Aires no lenzo **Mensaje del mar** correspondente á **La Religión del Trabajo**. Dos vinte e nove debuxos, vinte están sen datar e nove aparecen datados: 15-julio-1936, 20-7-936, 21-7-936, 22-7-936, 23-7-936, 27-7, 29-7-936, 30-7-936, 1-8-936 (todos eles, agás o do día 15, sen a grafía l).

A primeira data da que temos constancia documentada é o “15-julio-1936”, tres días antes da sublevación militar fascista. O 15 era mércores, a sublevación aconteceu o sábado 18 de xullo. O 19, domingo, segundo testemuña dun protagonista o fotógrafo José Suárez topábase en Bueu realizando fotografías e tomas para o documental **Mariñeiros**: “O protagonista dunha das fotos, José Rodríguez, lembra que cando estaban xogando na area veu o señor este e quitounos unha foto. Saíamos dunha festa, aí abaixo, na Banda do Río, e estábamos a falar do comezo da Guerra Civil. Era... o dezanove de xullo de 1936” (testemuña recollida para o traballo: “José Suárez. Unha vida, unha obra”)⁶

Que é o **Caderno de Bueu**? Fundamentalmente, unha bitácora de campo, unha ferramenta de traballo, unha fe e unha esperanza de comunión coas raíces máis profundas dunha metafísica elevada á categoría de manifesto. Un álbum do popular sen mistificacións, auténtico e incorruptible, recollido nun-

ha proposta de suxestións, de esbozos iniciáticos, de apuntamento de posibilidades, anotacións recollidas sobre o papel, algunhas máis elaboradas, outras case tan transparentes como o aire que lle debía mover as follas do caderno, que Mallo pensaba empregar en series de óleos posteriores, como de feito vai acontecer coa serie “**La Religión del Trabajo**”, xa realizada e exposta en Buenos Aires.

Dos alicerces teóricos que sustentan os múltiples puntos de vista que Mallo trasladará ao papel dá conta a propia autora: “*a arte popular é a representación lírica da forza creadora do home, do poder de edificación do pobo que constrúe cousas de proporcións, formas e cores inventados: creacións máxicas de medidas exactas*” (tradución do autor do traballo).⁷

O que procura Maruja Mallo é conxugar vangarda coas raizames do antropolóxico dándolle unha orientación de arte novo que represente ou capture o espírito da época. Así na obra de Mallo percibimos a permanencia do arcaico mesturado con técnicas tan actuais naquela altura como o collage ou un muralismo de lenzo onde o clasicismo académico entra en contacto co esquematismo xeométrico, combinados con puntos de vista paródicos ou caricaturescos da imaxe.

Como expón a profesora Carmen Pena: “*as bases mínimas das pinturas de América levábaas consigo ao chegar alí, levaba -por exemplo- un caderno de debuxos a lapis realizado nas praias de Gali-*

⁶ “José Suárez. *Uns ollos vivos que pensan*”. Catálogo. Edita Xunta de Galicia. Santiago de Compostela, 2015.

⁷ Mallo. M.: “*Lo popular en la plástica española (a través de mi obra) 1928-1936*”. Editorial Losada. Buenos Aires, 1942.

*cia no ano 1936, nos areais de Bueu, de Beluso ou nas contornas de Vigo, onde se refuxiara un tempo na casa de Vigo, no barrio de Lavadores”.*⁸

Nunha data indeterminada do mes de agosto de 1936, Maruja Mallo decide abandonar a Praia de Beluso e trasladarse a Vigo, á casa dos seus tíos no barrio de Lavadores. A represión fascista en Bueu é durísima e a vida de ningún deles dous está garantida, sobre todo a de Alberto. Intentarán fuxir á América a través de Portugal.

No mes de decembro de 1936 Maruja Mallo recibe un telegrama da Asociación Amigos del Arte de Buenos Aires, asinado por Elena Sansinena Elizalde, invitándoa a impartir unha conferencia urxente na sede da Asociación (Ferris, 2004:239). O pasaporte expídenllo en Pontevedra o 12 de xaneiro e vísallo o Cónsul arxentino en Vigo catro días despois. Trasládase a Lisboa para embarcar. Mentres agarda para partir vivirá na casa da poeta Gabriela Mistral, amiga de Madrid e naquela altura Cónsul de Chile en Portugal. Alberto Fernández Martínez, alias Mezquita, non vai correr a mesma sorte.

O 24 de xaneiro de 1937 Gabriela Mistral, futura premio Nobel de Literatura, escíbelle á súa amiga Victoria Ocampo a Buenos Aires: “*Aí lles vai Maruja Mallo. Oxalá puidesen ir no mesmo barco os demais profesores que habería que poñer a salvo, en ben do día de mañá do seu país. (tradución do autor do traballo)*” (Mistral&Ocampo, 2007, pp:57).

O 9 de febreiro de 1937, procedente de Lisboa, o buque Alcántara arriba ao porto de Buenos Aires. A cidadán española Ana María Gómez González, de 28 anos de idade (Maruja Mallo sempre falseou a súa idade real), de profesión profesora de pintura e natural de Lugo, viaxa nese barco segundo os datos aportados polo CEMLA (Centro de Estudios Migratorios Latinoamericanos). Entre outras pertenzas leva con ela o **Caderno de Bueu**, que conservará até o seu regreso a España en 1965. Na actualidade o Caderno é propiedade do Museo Nacional Reina Sofía.

Vai sendo hora de facelo volver á casa

Todos os pobos do mundo teñen a obriga histórica e moral de investigar, respectar e dar a coñecer o seu legado histórico. Sería moi desexable que o Concello de Bueu iniciase os trámites, non para recuperar o Caderno orixinal, mais si para realizar unha digna edición facsimilar do mesmo como parte dun patrimonio de nós e poñela ao dispor de todas aquelas persoas interesadas en facerse cun exemplar. Sen dúbida, sería unha iniciativa de alto valor simbólico. Que así sexa.

⁸ Pena, Carmen.: “Los mares de Maruja Mallo”. Xornadas sobre Maruja Mallo. Xunta de Galicia. Santiago de Compostela, 2003